

Marcela Petrová Kafková

Jaroslava Hasmanová Marhánková: *Aktivita jako projekt. Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek*

Praha: Sociologické nakladatelství. 2013. 171 s.
ISBN 978-80-7419-152-7.

Knih věnujících se tematice stárnutí vychází v posledních letech značné množství, kniha Jaroslavy Hasmanové Marhánkové v této záplavě patří mezi několik málo, o které je užitečné rozšířit si knihovnu. Název knihy *Aktivita jako projekt* a podtitul *Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek* výstižně zachycují obsahové zaměření publikace. Autorka samotná se v úvodu hlásí ke směru kritické gerontologie a v knize kriticky reflektuje koncept aktivního stárnutí, a to na příkladu studia organizace, která se zdá aktivitu přímo ztělesňovat – centrech pro seniory. Tato propracovaná etnografická studie vychází z autorčiny disertační práce. Teoretická východiska autorky zaměřila její pozornost na otázky moci, disciplinace a sociálních nerovností (s. 48) v souvislosti s dominancí aktivního stárnutí, což je v záplavě podpory aktivity seniorů z pohledu sociologie téma zcela zásadní. Kromě kritické reflexe diskurzu aktivního stárnutí celou knihou postupuje také téma genderu, které není v českém prostředí v souvislosti se stárnutím zatím příliš zpracované. Téma genderu je přitom v kontextu center pro seniory zcela klíčové, protože naprostou většinu klientů i zaměstnanců tvoří ženy. Autorka tuto genderovou disproporci záměrně zvýrazňuje i užíváním feminina klientky.

Knih po úvodní kapitole pokračuje stručným představením diskurzu aktivního stárnutí a jeho genezi ze starších gerontologických teorií i společenské poptávky po „řešení problému populačního stárnutí“. Aktivní stárnutí není autorkou chápáno jako přesně a jasně ohraničený koncept, ale spíše jako širší diskurz umožňující a zároveň tlačící seniory k tomu být aktivní. Koncept aktivního stárnutí Světové zdravotnické organizace (WHO) pak pro ni představuje pouze nejznámější z definic významných aktivit seniorů, nikoliv však definici jedinou. S pojmy aktivita a aktivní stárnutí tak autorka pracuje poměrně volně a výrazně je spojuje s produktivitou, což odpovídá spíše konkrétní praxi než definici WHO. V závěru kapitoly se dostává k subjektu svého výzkumu – centrům pro seniory. A prozatím na obecné úrovni ukazuje, jakým způsobem se dominance aktivity promítá v konkrétní praxi práce se seniory. Seniorská centra vznikla s odkazem na podporu aktivního stárnutí a kladou si za cíl smysluplné naplnění volného času v seniorském věku. Formou, kterou tuto vizi naplňují, jsou především, ale ne výhradně, různé vzdělávací kurzy. Centra se tak prezentují jako zprostředkovatelé zdravého životního stylu ve stáří, pro který je aktivita v dominující rétorice klíčovou a integrální součástí.

Následující kapitola „Trajektorie výzkumu“ ukazuje sofistikovanou metodologickou znalost autorky. V kapitole popisuje předmět svého výzkumu, analytický postup a odkrývá i dilemata, se kterými se v průběhu sběru dat, analýzy i jejich prezentace musela vypořádat. Je si vědoma i potenciálních úskalí svých dat, jak je patrné např. z poznámky 43 na s. 74, kde píše, že „význam struktury aktivit při popisu běžného dne v narativech klientů/tek mohl být umocněn očekávanými iniciovanými situacemi rozhovoru“. Téměř tříletý etnografický výzkum autorka uskutečnila ve dvou výrazně se lišících centrech pro seniory, kde realizovala rozhovory s návštěvníky i zaměstnanci a do svých analýz zahrнула i dokumenty spojené s chodem center či ho zásadním způsobem ovlivňující. Nejdůležitějším zdrojem dat však pro ni bylo zúčastněné pozorování každodenního chodu center. V jednom z nich působila dlouhodobě a intenzivně. Zapojila se i do jeho běžného chodu, včetně dobrovolného lektorování jednoho z kurzů. Toto intenzivní zapojení jí umožnilo nahlédnout na význam i fungování centra nejen z pozice účastníků kurzů, ale i z pozice zaměstnanců centra. Druhé navštívené centrum autorky sloužilo především pro komparaci a umožnilo jí abstrahovat některá podstatná zjištění. Především se obě centra podobala jak organizací každodenního chodu, tak přístupem klientů a zaměstnanců k reprezentacím stárnutí.

Třetí kapitolu nazvanou „Aktivní stárnutí jako forma disciplinace těla“ považují za jednu ze stěžejních. Autorka se v ní soustředí na otázky moci a disciplinace v souvislosti s koncepty zvýznamňujícími aktivitu ve stáří. Ukazuje, že aktivní stárnutí se zdá nabízet způsob, jak „hrozbu“ demografického stárnutí zvládnout, jak ji kontrolovat. Diskurz aktivního stárnutí je tak „technologii moci, jejímž cílem je kontrola populace skrze individuální těla a životní styly“ (s. 53). Vychází přitom z Foucaultova pojetí moci jako produktivní síly, jejímž cílem je dosáhnout dobra pro jedince i celou komunitu. Jasně ukazuje, že Foucaultovy teorie jsou velmi užitečné pro pochopení významů a dopadů aktivního stárnutí. „Politiky aktivního stárnutí je tak třeba analyzovat především jako technologie moderní moci, jejichž osou se stává kontrola těla a života“ (s. 56). Diskurz aktivního stárnutí totiž spojuje „disciplinační techniky s individualizačními důsledky produkující ‚poslušná těla‘ stejně tak jako techniky soustřeďující se nikoliv na tělo, ale na život samotný prostřednictvím kontroly populace“ (s. 55). Aktivní stárnutí je tedy formou moderní biomoci i biopolitiky. Ukazuje, že klíčovým prvkem politik aktivního stárnutí je efektivní využití potenciálu života jako takového, jehož cílená kvalita je odvozována od kritérií zdraví, nezávislosti a soběstačnosti. „Důraz na efektivitu života samotného jako podmínku udržení stávajícího společenského systému sleduje logiku technik biomoci v rámci kapitalistické společnosti“ (s. 58). Autorčina aplikace Foucaultovy teorie také dobře vystihuje přesun odpovědnosti za zdraví a „správný životní styl“ ze státu na jedince.

Disciplinační praktiky, které autorka odhalila v diskurzu aktivního stárnutí, nachází v dalších kapitolách jako integrální součást center pro seniory i životního stylu participanek center. Klientky center totiž sice chápou období v důchodu jako čas značné svobody, kdy „nic nemusí“, na druhou stranu však je imperativ aktivity nedílně přítomen v jejich představách. Život bez aktivity chápou jako život beze smyslu (s. 66), což na jednu stranu ukazuje, jak silně je diskurz aktivity přijímán, na druhou stranu však klade otázku, jakým způsobem se vypořádají s různými limity, které jejich možnosti naplňování aktivity chápáné v tomto smyslu omezí či jakým způsobem redefinují vlastní identitu. Autorka ukazuje, jak ve výpovědích

klientek vystupuje aktivita jako cíl sám o sobě, a tento imperativ je zřejmě o to silnější, že hrozba zdravotních problémů a závislosti je trvale přítomna. Je tak otázkou, zda nejde spíše o maskování stárnutí než úspěšnou strategii vyrovnání se a adaptování se v seniorském věku. Disciplinační praktiky spočívají i v tom, jak ukazuje autorka, že aktivita není klientkami vnímaná jako samozřejmá, ale je vnímána jako výsledek individuálního úsilí. Ve své podstatě je aktivita „soubor disciplinačních praktik produkujících [...] poslušná těla“ (s. 72).

Čtvrtá kapitola se zaměřuje na roli diskurzů aktivního stárnutí pro ustavování normativních praktik ve stáří. Tedy na to, jakým způsobem jsou tyto disciplinační praktiky vtěleny přímo do podstaty fungování center pro seniory. Autorka analyzuje způsoby, kterými dochází ke ztotožňování dobrého, žádoucího stárnutí s aktivitou. Zdůrazňuje především normativnost těchto představ. Ukazuje, že centra pro seniory se prezentují jako ideální, až téměř výluční zprostředkovatelé aktivního stárnutí, a tím potažmo i „správného“ způsobu stárnutí. Zaměstnanci pak klientky centra vnímají jako specifickou část jinak homogenní seniorské populace, jejich specifičnost je přitom dána právě návštěvou center, potažmo aktivitou. Autorka však správně upozorňuje, že tato prezentace centra jako ztělesnění aktivního stárnutí může být i částečně vynucena nutností zajistit finance pro chod center ze státních a městských zdrojů (s. 87). Aktivita, potažmo správné naplňování konceptu aktivního stárnutí, se stává i novým zdrojem sociálních nerovností. Jako poněkud problematické v její argumentaci spatřuji tvrzení: „Termin aktivita má v rámci konceptu aktivního stárnutí jasně vymezené obsahy a ‚aktivními‘ se tak stávají pouze určité činnosti“ (s. 83). Za příliš vágní pojetí pojmu aktivita a neexistenci jasnějšího vymezení je koncept naopak často kritizován, i když v praxi bývají často jako „aktivní“ označovány pouze některé činnosti odpovídající konvenční morálce. Tedy jasně obsahy nemá až tak samotný koncept, ale spíše způsoby jeho naplňování.

Poslední kapitola knihy se zaměřuje na téma genderu. Na jejím začátku autorka vysvětluje svá teoretická východiska, což je užitečné i vzhledem k malé znalosti genderové problematiky v sociální gerontologii. Autorka ukazuje, jakým způsobem se gender stává zásadním pro možnost participovat na reprezentacích stárnutí i přímo při vytváření samotných představ o tom, co znamená aktivně stárnout. Kromě toho rozkrývá, jakým způsobem je převaha žen v centrech pro seniory podmíněna jejich předchozí životní biografií právě s ohledem na její genderovanost. Odchod do důchodu se pro ženy navštěvující centra pro seniory typicky stal možností vyvázat se z dosavadních povinností dvojího břemene zaměstnání a domácnosti a naopak přinesl možnost věnovat se sobě, svým vlastním zájmům, nikoliv potřebám ostatních. Jako neodborník na genderovou problematiku považuji za inovativní a inspirující aplikaci teorií tokenů na prostředí center pro seniory, kde v pozici tokenů vystupují muži, kteří se v centrech vyskytují pouze sporadicky. Autorka ve svých analýzách totiž ukazuje, že centra pro seniory jsou organizacemi výrazně genderovanými, na ženy je cílena struktura aktivit nabízených centry i je jimi prolnut každodenní chod centra. Popisuje, že muži byli v aktivitách centra sice explicitně vítáni, jejich přítomnost však přinášela výrazné narušení běžného chodu. Díky této inherentní genderovanosti se muži zdají „méně aktivní“, tedy méně se účastní činností pořádaných centry pro seniory. Autorka tak přesvědčivě zpochybňuje teorie spojující stáří se stíráním genderové polarity.

V knize na několika místech vysvítá i problém současné sociologické produkce, a tou je neustálenost české terminologie a neshoda na tom, zda a které pojmy je vhodné překládat,

či naopak ponechat v anglické verzi. Patrné je to např. na s. 57, kde autorka překládá termín „disability“ jako postižení, i když se v české produkci používá i termín „disabilita“, za který bych se v tomto případě přimlouvala, protože se mi zdá přesnější a výstižnější. Pojmová nejasnost je patrná i v termínu „disengagement theory“, autorkou překládaném jako „teorie odpoutávání“. Stejný termín překládá Dana Sýkorová jako „teorie vyproštění“, osobně preferuji překlad „teorie vyvázání“, ale v publikacích různých autorů je možné nalézt i počestěnou úpravu „teorie disengagementu“. Toto však není výtkou autorce, ale připomenutím chybějící shody na způsobu nakládání s anglickými termíny v českých textech.

Celkově jde o kvalitní publikaci, ukazující autorčiny solidní metodologické i teoretické znalosti, jejíž přečtení může být užitečné nejen sociálním gerontologům. Dominance aktivního stárnutí totiž samozřejmě neovlivňuje pouze seniory, ale výrazně působí na celou společnost i na každého jedince. Kritická reflexe konceptu aktivního stárnutí, která je navíc důkladně teoreticky i empiricky podložena, je v záplavě nereflexivní oslavy aktivity velmi užitečná. A to nejen upozorněním na to, že důraz na aktivitu přináší nové nerovnosti, na riziko vyčleňování „nedostatečně aktivně“ stárnoucích, ale také dekonstrukcí konceptu skrze Foucaultovu teorii biomoci, stejně jako odhalením inherentní genderovanosti center pro seniory.